

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रश्न आणि आव्हाने

डॉ. प्रवीण प्रकाशराव कुलकर्णी

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मारेगाव

Corresponding Author – डॉ. प्रवीण प्रकाशराव कुलकर्णी

DOI - 10.5281/zenodo.15251033

प्रस्तावना:

भारत देश १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटीश गुलामगिरीतून मुक्त होऊन स्वातंत्र्याची पहाट निर्माण झाली. या दिवसापासून ते आजपर्यंत भारताला ७८ वर्षे पूर्ण झाली आहे. या ७८ वर्षांत मागे वळून पाहताना सन १९४७ रोजीचा भारत आणि आजचा भारत यात खुप फरक दिसून येत आहे. आपण १९४७ नंतर, भारताचा प्रवास एका प्रभावी विकासगाथेचे एक उत्तम उदाहरण बनला आहे. विकासगाथेचे हा प्रवास कृषी उत्पादनाच्या टंचाई पासून ते अणू आणि अंतराळपर्यंत, तंत्रज्ञानपर्यंत, आयुष्यमान भारत आरोग्य सेवेपासून ते जैवतंत्रज्ञानपर्यंत महाकाय स्टील प्लांट्सपासून ते आयटी पावर बनण्यापर्यंत आणि जगातील तिसरी सर्वात मोठी स्पर्टअप इकोसिस्टम असण्यापर्यंत भारताच्या विकासावर प्रकाश टाकते.

सन २०२१-२०२२ हे वर्ष आपण भारताच्या स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून सारे केले.

परकीय गुंतवणुकीस मोकळी करण्यात आली. तसेच पायाभूत सुविधांवर भर देण्यात आला. 'जल जीवन मिशन' असेल, 'जन-धन योजना' असेल, किंवा 'उज्वला'सारख्या योजना असतील, या २०१४ ते २०२२ मध्ये राबविण्यात आल्या. २०१६ मध्ये काळ्या पैशांवर नियंत्रण घालण्यासाठी म्हणून नोटाबंदीसारख्या निर्णयाची अंमलबजावणी केली गेली. यातून काळ्या पैशांवर खरंच नियंत्रण आले का, हा चर्चेचा मुद्दा होऊ

शकतो. परंतु, ऑनलाईन व्यवहारांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढीस लागले. आजच्या घडीला जवळपास ३० लाख कोटी रुपयांचे व्यवहार हे 'युपीआय'च्या माध्यमातून होतात.

२०१७ मध्ये 'जीएसटी' कायदा आणला गेला आणि भारतातील अनेक अप्रत्यक्ष कर कमी केले गेले व 'एक देश, एक करप्रणाली'सारख्या आर्थिक सुधारणेवर भर दिला गेला. यामुळे सुरुवातीची काही वर्षे जरी उद्योगांना जड गेली असली तरी आज आपण जे 'जीएसटी कलेक्शन'चे आकडे बघतो, त्यावरून तरी असे वाटते की, या कायद्यामुळे देशातील करचोरी नक्कीच वाचली.

२०२० मध्ये कोरोना महामारीमुळे जग आर्थिक संकटाच्या गर्तेत लोटले गेले आणि त्यानंतर जिथे अमेरिकेसारख्या देशाची अर्थव्यवस्था सावरण्यास वेळ लागला, तिथे मात्र भारताने मोठी भरारी घेतली. माझ्या मते, ही भरारी २०१४ पासून घेतलेल्या कडक शिस्तीच्या आर्थिक धोरणात होती. सन २०१३-१४ मध्ये ६-६.५ टक्क्यांच्या आसपास असणारी आर्थिक वाढ ही आता जवळपास आठ टक्क्यांच्याही पुढे जाऊन पोहोचली आहे. महागाई सात टक्क्यांच्या खाली ठेवण्यात आरबीआयला यश आले असून येत्या काही महिन्यांत ती आणखीन कमी होईल. २०१४ मध्ये हाच महागाईचा दर ८.३३ टक्के इतका होता, हे विसरून चालणार नाही. सन २०२० मध्ये आलेला

कोरोना आणि सन २०२१ मध्ये झालेले रशिया आणि युक्रेन युद्ध यांसारख्या जागतिक संकटांचा सामना करून भारतीय अर्थव्यवस्था जोरात पुढे जाते आहे.

अनेक जण याला 'मोदीनॉमिक्स' असे नाव देतात. माझ्या मते, नॅटो मोदी यांनी 'देश' या एकमेव संकल्पनेला समोर ठेवून सामान्य लोकांच्या हितासाठी अनेक आर्थिक निर्णय जे घेतले त्याचा हा परिपाक आहे. येथे कुणाच्या काळात काय झाले, यापेक्षाही वैयक्तिक हितापेक्षा देशासाठी निर्णय घेतले गेले की, देश अतिशय चांगल्या प्रकारे मार्गक्रमण करतो, हे २०२० नंतर सिद्ध झाले.

आज ७६ व्या वर्षात पदार्पण करताना देशाच्या पुढे अनेक आव्हाने आहेत आणि यापुढेही अनेक आव्हाने येत राहतील. मात्र, देशाच्या तरुण वर्गाकडे पाहून असे वाटते की, पुढील २०-३० वर्षांचा काळ हा भारतासाठी सुवर्णकाळ असेल आणि भारतीय उद्योग हे जागतिक पटलावर मोठी आघाडी घेतील व देशाला आर्थिक महासत्ता बावण्याच्या दृष्टीने देश अग्रेसर होईल.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा आढावा घेणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रश्नाचा अभ्यास करणे
३. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने याची माहिती घेणे.

माहिती संकलन:

सदर संशोधन पेपरकरिता विविध मासिके, पुस्तक, विविध संकेतस्थळे तसेच इतर द्वितीय साधन सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत प्रश्न:

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मिश्र, समाजवादी आणि भांडवलशाही अशा तीन प्रकारच्या

अर्थव्यवस्था असतात. या तीन पैकी देशाची अर्थव्यवस्था कोणत्याही प्रकारची असली तरी देखील त्या अर्थव्यवस्थेला 'दुर्मिळता आणि निवड' या दोन घटकाचा प्रश्नांना समोर जावे लागते. कारण देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मानवी आणि नैसर्गिक संसाधने यांचा तुटवडा भासतो किंवा त्याचा पुरेपुर वापर करता येत नाही. या तिन्ही अर्थव्यवस्थेमध्ये जे प्रमुख प्रश्न निर्माण होतात त्यांना 'अर्थव्यवस्थेची मूलभूत' प्रश्न असे म्हणतात. ते प्रश्न खालील प्रमाणे आहे.

- १) कोणत्या वस्तुचे उत्पादन करायचे.
- २) उत्पादन कसे करायचे.
- ३) उत्पादन कोणासाठी करायचे.

१) कोणत्या वस्तुचे उत्पादन करायचे: कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत निर्मित उत्पादनला मागणी ही ग्राहकाकडून येत असते. उत्पादक वस्तु तयार करून ती फक्त कारखान्यात साठवणूक करून ठेवत नाही. त्या वस्तुचे विपणन करतो. परंतु उत्पादकाला वस्तु निर्माण करण्याअगोदर एक निर्णय घ्यावा लागतो तो म्हणजे कोणत्या वस्तुचे उत्पादन करायचे आहे, उत्पादक सर्व प्रथम बाजारातील ग्राहकाचा मागणीचा अभ्यास करून ग्राहकाचा कल ज्या वस्तूकडे असेल त्या वस्तुची निर्मिती उत्पादक करित असतो.

२) उत्पादन कसे करायचे: देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एखादा उत्पादक जेव्हा बाजारातील मागणीचा अभ्यास करून उत्पादन निर्माण करतात. तेव्हा उत्पादकासमोर हे उत्पादन कसे करायचे हा दुसरा प्रश्न निर्माण होतो. उत्पादन करताना उत्पादकाला चार उत्पादन घटकाचा पुरेपुर वापर करावा लागतो. भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक या घटकाचा वापर केल्याबद्दल त्यांना काही मोबदला द्यावा लागतो. त्यामुळे उत्पादकाला उत्पादन खर्च करावा लागतो अशा परिस्थितीत नैसर्गिक उपलब्ध संसाधने मानव, तंत्रज्ञान आणि कामगार या घटकाचा पुरेपुर वापर करून कच्चा मालाचे पक्का मालात रूपांतर करावे लागते. वस्तुचे उत्पादन करताना प्रामुख्याने दोन पध्दतीचा उपयोग केला जातो. (१) श्रम प्रधान पद्धती आणि (२) भांडवलप्रधान पद्धती. ज्या

देशात लोकसंख्या जास्त त्या ठिकाणी श्रमाचा पुरवठा जास्त व मागणी कमी त्यामुळे श्रमाला प्राप्त होणारी किंमत (मजुरी) कमी असते. याऊलट ज्या देशात भांडवल पुरवठा जास्त त्या देशात भांडवल स्वस्त असते. याचाच अर्थ गरीब म्हणजे लोकसंख्या जास्त असलेल्या देशात श्रमाच्या मदतीने तर श्रीमंत असाणा-या देशात भांडवल प्रधान पद्धतीने उत्पादन करावे. यानंतर उत्पादनाचे प्रमाण काय असावे असा उत्पादकासमोर प्रश्न निर्माण होतो. म्हणजे उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असावे की कमी असावे. गरीब देशात उत्पादनाचे प्रमाण कमी असावे तर श्रीमंत देशात जास्त असावे.

३) उत्पादन कोणासाठी करायचे: प्रत्येक मानवाच्या गरजा ह्या अनंत असतात. त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक मनुष्य धडपड करित असतो. गरज पूर्ण करण्यासाठी त्याला बाजारातून वस्तुची खरेदी करावी लागते. वस्तुची खरेदी करून त्या वस्तूचा उपभोग घ्यावा लागतो. त्या वस्तु पासून त्याला उपयोगिता प्राप्त होते तेव्हा त्याची गरज काही काळासाठी पूर्ण होते. म्हणजे व्यक्तीच्या उपभोगासाठी, वस्तूची निर्मिती करावी लागते. ह्या वस्तु सहजतेने निर्माण होत नाही. नैसर्गिक संसाधनाचा मानवी श्रमाचा भांडवल आणि तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करून वस्तुची निर्मिती करावी लागते. वस्तुची निर्मिती ही केवळ ग्राहकासाठी केली जाते. ग्राहकाने गरज पूर्ण करण्यासाठी वस्तुची खरेदी करून त्याचा उपभोग घ्यावा आणि आपली गरज पूर्ण करावी. थोडक्यात उत्पादन हे ग्राहकासाठी तसेच उपभोग घेऊन ग्राहकाची गरज पूर्ण करण्यासाठी करण्यात येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने:

भारताची लोकसंख्या घनता जगातील सर्वाधिक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील इतर आव्हानांसह ती जोडलेली आहे. त्या सर्वांचा तपशीलवार विचार करा.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. तथापि, तिला अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे ज्यांचा सामना करावा लागतो जेणेकरून ती वाढत राहावी. सर्वात मोठ्या आव्हानांपैकी एक म्हणजे लोकसंख्या घनता. भारतात जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या घनता आहे, ज्यामुळे जमीन आणि पाणी यासारख्या संसाधनांवर खूप दबाव येतो. आणखी एक आव्हान म्हणजे भारतीय पायाभूत सुविधा. देशाची पायाभूत सुविधा इतर विकसित देशांच्या बरोबरीने नाही, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला धक्का बसतो. याव्यतिरिक्त, भारतात दारिद्र्याची मोठी समस्या आहे, जी देशाला सतत आर्थिक विकास पाहायचा असेल तर त्यावर उपाय करणे आवश्यक आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था:

भारतीय अर्थव्यवस्था ही किरकोळ जीडीपीच्या बाबतीत जगातील दहावी सर्वात मोठी आणि पीपीपी (खरेदी शक्ती समता) च्या बाबतीत तिसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. भारत जी२०, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (आयएमएफ) आणि जागतिक बँकेचा सदस्य आहे. २०५० पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था होण्याचा अंदाज आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर वेगवेगळी आव्हाने आहेत. ती खालील प्रमाणे आहेत:

१) लोकसंख्या घनता: भारताची लोकसंख्या घनता जगातील सर्वाधिक आहे. ही लोकसंख्या घनता, लोकसंख्या वाढीशी जुळवून घेण्यास असमर्थ असलेल्या भारतीय पायाभूत सुविधांसह, भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील मुख्य समस्यांपैकी एक आहे.

२) गरिबीच्या समस्या: भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आणखी एक आव्हान म्हणजे गरिबी. जवळजवळ २२% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली राहते. याचा अर्थ

असा की लोकसंख्येचा मोठा भाग अर्थव्यवस्थेत सहभागी होऊ शकत नाही आणि यामुळे गरिबीचे एक दुष्टचक्र निर्माण होते.

३) **बेरोजगारी:** भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आणखी एक मोठे आव्हान म्हणजे बेरोजगारी. भारतातील बेरोजगारीचा दर ४५ वर्षांच्या उच्चांकावर आहे. याचा अर्थ असा की असे बरेच लोक आहेत ज्यांना नोकऱ्या मिळत नाहीत. यामुळे अनेक सामाजिक समस्या देखील निर्माण होतात.

४) **पेमेंटमधील बिघाड:** भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील सर्वात अलिकडच्या आव्हानांपैकी एक म्हणजे देयकातील घट. सरकारकडून कंत्राटदार आणि पुरवठादारांना देयक देण्यास होत असलेल्या विलंबामुळे हे घडते. यामुळे कंत्राटदार आणि पुरवठादारांना अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

५) **कमी शिक्षण:** भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आणखी एक आव्हान म्हणजे शिक्षणाचा अभाव. भारतातील साक्षरतेचा दर फक्त ७४% आहे. याचा अर्थ असा की बरेच लोक चांगल्या नोकऱ्या मिळवू शकत नाहीत आणि अर्थव्यवस्थेत सहभागी होऊ शकत नाहीत. यामुळे अनेक सामाजिक समस्या देखील निर्माण होतात.

६) **खाजगी कर्ज:** भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आणखी एक आव्हान म्हणजे खाजगी कर्ज. भारतातील खाजगी कर्ज आणि जीडीपीचे प्रमाण जगात सर्वाधिक आहे. याचा अर्थ असा की अनेक लोकांनी कर्ज घेतले आहे आणि ते परतफेड करू शकत नाहीत. यामुळे अर्थव्यवस्थेला अनेक आर्थिक समस्या निर्माण होतात.

७) **निश्चित कामगार कायदे:** भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आणखी एक आव्हान म्हणजे निश्चित कामगार कायदे. या कायद्यांमुळे कंपन्यांना कामगारांना कामावरून काढून टाकणे खूप कठीण होते. यामुळे अर्थव्यवस्थेत बरीच अकार्यक्षमता निर्माण होते आणि कंपन्यांना अनेक आर्थिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

८) **अपुरी पायाभूत सुविधा:** भारतीय

अर्थव्यवस्थेसमोरील सर्वात मोठ्या आव्हानांपैकी एक म्हणजे अपुरी पायाभूत सुविधा. भारतातील पायाभूत सुविधा लोकसंख्या वाढीशी जुळवून घेऊ शकत नाहीत. यामुळे वाहतूक कोंडी, वीजपुरवठा खंडित होणे आणि पाण्याची कमतरता यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होतात.

९) **भ्रष्टाचार:** भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आणखी एक मोठे आव्हान म्हणजे भ्रष्टाचार. भ्रष्टाचारामुळे अर्थव्यवस्थेत बरीच अकार्यक्षमता आणि कचरा निर्माण होतो. त्यामुळे अनेक सामाजिक समस्याही निर्माण होतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील काही आव्हाने ही आहेत. लोकसंख्येची घनता, गरिबीच्या समस्या, बेरोजगारी, देयकातील घसरण, शिक्षणातील कमकुवतपणा आणि खाजगी कर्ज ही काही प्रमुख आव्हाने आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी या आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे. यामध्ये उच्च पातळीची महागाई, अस्थिर रुपया आणि चालू खात्यातील मोठी तूट यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, देशाला पायाभूत सुविधांच्या महत्त्वपूर्ण गरजा आणि तरुण आणि सुशिक्षित लोकसंख्या वाढत आहे. हे घटक येणाऱ्या काळात देशाच्या आर्थिक विकासासाठी संधी आणि आव्हाने दोन्ही सादर करतात. भारताच्या अर्थव्यवस्थेबद्दल अधिक जाणून घेण्यास इच्छुक असलेल्या विद्यार्थ्यांनी आज देशासमोरील सर्वात महत्त्वाच्या समस्यांचा आढावा घेण्यासाठी हा लेख वाचला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. w.w.w.भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने
२. भारतीय अर्थव्यवस्था - (२०१२) दत्त आणि सुंदरम - निराली प्रकाशन,
३. भारतीय अर्थव्यवस्था (२०१२) दत्त आणि सुंदरम निराली प्रकाशन, पुणे
४. दैनीक लोकसत्ता दि. २५- जाने २०२४
५. भारतीय अर्थव्यवस्था - (२०१०) - करमसिंग राजपुत साई ज्योती प्रकाशन नागपूर
६. सूक्ष्म अर्थशास्त्र -(२०२४) डॉ. प्रवीण कुलकर्णी ज्ञानपथ प्रकाशन अमरावती
७. Uncademy- सनदी लेखापाल संतनु पराजपे यांच्या ७५ वर्षातील भारताची आर्थिक भरभाव या लेखातुन